त्रयोदशः पाठः
१३

प्रहेलिकाः

(क्रमवाचीशब्दाः १-२०)

रेफादौ च मकारोऽन्ते वाल्मीकिः यस्य गायकः।
सर्वश्रेष्ठं यस्य राज्यं वद कोऽसौ जनप्रियः। ।। १ ।।

भावार्थः - यस्य शब्दस्य आरम्भे रेफः (र) अस्ति। यस्य शब्दस्य च अन्ते मकारः (म) अस्ति। यद् उत्तरम् अस्ति तस्य गानं वाल्मीकिः अकरोत् । सः राजा आसीत् तस्य राज्यं सर्वोत्तमं राज्यम् इति प्रसिद्धम् अस्ति। वदत कःसः ?

शोभितोऽस्मि शिखण्डेन दीर्घैः पक्षैरलङ्कृतः।
राष्ट्रियो विहङ्गश्चास्मि, नृत्यं पश्यन्ति मे जनाः । ।। २ ।।

भावार्थः - सः पिच्छेन सुशोभितः अस्ति तस्य पक्षौ विशालौ स्तः । तस्य नृत्यं आनन्ददायकं भवति अतः जनाः पश्यन्ति। सः राष्ट्रियः खगः अपि अस्ति । वदत सः कः ?

न तस्यादिः न तस्यान्तः मध्ये यः तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद। ।। ३ ।।

भावार्थः - तस्य प्रारम्भे नकारः (न) अस्ति अन्तेऽपि नकारः (न) अस्ति। मध्ये तस्य यकारः (य) विद्यते तत् तव समीपे अस्ति मम समीपेऽपि अस्ति। तत् किम्।

कृष्णमुखी न मार्जरी द्विजिव्हा न च सर्पिणी।
पञ्चेशा सा न पाञ्चाली, यो जानाति सः पण्डितः । ।।४ ।।

भावार्थः - मम मुखं कृष्णम् अस्ति किन्तु अहं मार्जारी नास्मि। मम मुखद्वयम् अस्ति किन्तु अहं सर्पिणी अपि नास्मि। मम पञ्च स्वामिनः सन्ति परन्तु अहं द्रौपदी अपि नास्मि। वदत मम नाम किम् ?

अस्थि नास्ति शिरो नास्ति, बाहुरस्ति निरङ्गुलि।
नास्ति पादद्वयं गाढम्, अङ्गम् आलिङ्गति स्वयम् । ।। ५ ।।

भावार्थः - मयि अस्थि, शिरः , बाहुः, अङ्गुलिः , पादौ , इत्यादिषु किमपि नास्ति । तथापि अहं अङ्गानि बलेन आलिङ्गामि । वदत अहं कः ?

तिष्ठामि पादेन बली न पङ्गुः , दाता फलानां न कृतिर्न यत्नः।
मौनेन जीवामि मुनिर्न मूकः, सेव्योऽस्मि कोऽयं नृपतिर्न देवः। ।।६।।

भावार्थः – अहं सर्वदा पादेन एव तिष्ठामि अहं राजा बली नास्मि पंगुः अपि नास्मि। अहं मौनपूर्वकं जीवनं जीवामि अहं मुनिः नास्मि मूकः अपि नास्मि । वदत अहं कः ?

उत्तराणि –

युतकम्

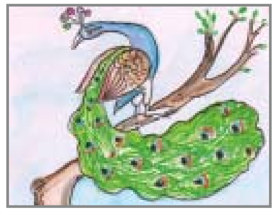
मयूरः

वृक्षः

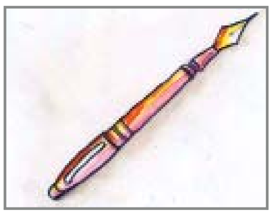
लेखनी

नयनम्

रामः

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
रेफादौ	प्रारम्भे रेफः	प्रारम्भ में र
शिरः	मस्तकम्	सिर
शिखण्डेन	शिखया	मोर की कलंगी
गाढम्	बलपूर्वकम्	कसकर
पक्षैः	पक्ष्मभिः	पंखों से
कृतिः	रचना	रचना
विहङ्गः	खगः	पक्षी
सेव्योऽस्मि	सेवायोग्यः	सेवा योग्य हूँ।
अपदम्	पादरहितम्	बिना पैर वाला

तिष्ठामि	स्थितः अस्मि	स्थित हूँ
नृपतिः	राजा	राजा
मार्जारी	बिडाली	बिल्ली
पाञ्चाली	द्रौपदी	द्रौपदी

अभ्यासः

१. **निम्नलिखितपदानाम् उच्चारणं कुरुत -**

मकारोऽन्ते, कोऽसौ, शोभितोऽस्मि, पक्षैरलङ्कृतः, तवाप्यस्ति, द्विजिह्वा, कृतिर्न यत्नः।

२. **श्लोकान् सस्वरं गायत।**

३. **निम्नलिखितप्रश्नान् एकपदेन उत्तरत -**

(क) कस्य राज्यं सर्वश्रेष्ठम् ?

(ख) राष्ट्रियः विहङ्गः कः अस्ति ?

(ग) पाञ्चाली कस्याः सञ्ज्ञा अस्ति ?

(घ) वाल्मीकिः कस्य गायकः ?

(ङ) कः मौनेन जीवति ?

४. **यथायोग्य सुमेलयत -**

(अ) सर्वश्रेष्ठं यस्य राज्यम्	यदि जानासि तद्वद।
(आ) राष्ट्रियःविहङ्गश्चास्मि	नृत्यं पश्यन्ति मे जनाः।
(इ) तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति	अङ्गम् आलिङ्गति स्वयम्।
(ई) कृष्णमुखी न मार्जारी	वद कोऽसौ जनप्रियः ।
(उ) नास्ति पादद्वयं गाढम्	द्विजिह्वा न च सर्पिणी ।

५. **उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्त कथनानां समक्षं 'न' इति लिखत –**

यथा– वाल्मीकिः रामायणस्य गायकः अस्ति। आम्

(क) राष्ट्रियो विहङ्गः मयूरः नास्ति । ....

(ख) मयूरः शिखण्डेन शोभितो न भवति। ....

(ग) सर्पिणी द्विजिह्वा भवति । ....

(घ) रामस्य राज्यं सर्वश्रेष्ठम् आसीत्। ....

(ङ) वृक्षः मौने न जीवति । ....

६. **पदेषु सन्धिविच्छेदं कुरुत –**

(क) तस्यादिः .... + ...

(ख) ममापि .... + ...

(ग) नास्ति .... + ...

(घ) चास्मि .... + ...

(ङ) रेफादौ .... + ...

(च) मकारान्ते .... + ...

७. **अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं विभक्तिं वचनं च लिखत –**

पदम्	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा – शिखण्डेन	पुँल्लिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
(क) राष्ट्रियः	....	....	....
(ख) नृत्यम्	....	....	....
(ग) फलानाम्	....	....	....
(घ) पाञ्चाली	....	....	....

८. **मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -**

न , विना , सदा , पुनः, च

(क) असत्यवचनं ....कथनीयम्।

(ख) प्रतिदिनं दन्तधावनं स्नानं.................... कुर्यात्।

(ग) जलं ....जीवनं न सम्भवति।

(घ) छात्राः ....शिक्षकं नमन्ति।

(ङ) स्वपाठं... पठ।

९. **क्रमवाचिशब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत -**

यथा-	प्रथमः दिनाङ्कः	प्रथमा सभा	प्रथमम् मित्रम्
१	प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्
२	द्वितीयः	द्वितीया	....
३	....	तृतीया	....
४	....	चतुर्थी	....
५	पञ्चमः	....	....
६	....	....	षष्ठम्
७	सप्तमः	....	....
८	....	....	अष्टमम्
९	नवमः	....	....
१०	....	दशमी	....
११	एकादशः...........	....	....
१२	....	द्वादशी	....

१३	त्रयोदशः	…………………	…………………
१४	…………………	…………………	चतुर्दशम्
१५	पञ्चदशः	…………………	…………………
१६	…………………	षोडशी	…………………
१७	…………………	…………………	…………………
१८	…………………	…………………	…………………
१९	नवदशः	…………………	…………………
२०	विंशः	विंशी	विंशम्

१०. निम्नवाक्येषु प्रथमद्वितीयतृतीयादिक्रमवाचिशब्दानां प्रयोगं कृत्वा पूरयत –

(क) विश्वप्रसिद्धं ………………… ब्रह्ममन्दिरं पुष्करे अस्ति।

(ख) हे देवकि! तव ……………… पुत्रः कंसस्य कालः भविष्यति।

(ग) ज्ञानं मनुष्यस्य ……………..नेत्रम् अस्ति।

११. चित्रं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत –

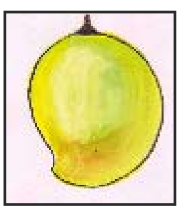

(१) **प्रथमं** फलम् आम्रम् ।

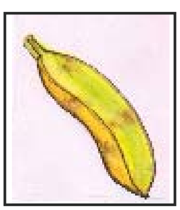

(२) …………फलं सेवफलम्

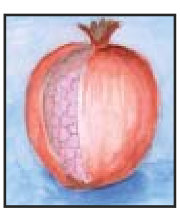

(३) ………………..फलं कदलीफलम्

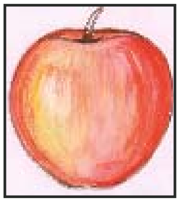

(४) ....फलं दाडिमफलम्

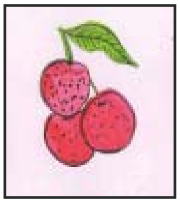

(५) ....फलं नारङ्गफलम्

(६) ....फलम् अलीचिकाफलम्

योग्यता-विस्तारः

१. इतोऽपि ज्ञानं वर्धयितुं एताः प्रहेलिकाः पठामः।

१. नान्नं फलं वा खादामि, न पिबामि जलं क्वचित् ।
चलामि दिवसे रात्रौ, समयं बोधयामि च ।

घटी

२. मुखं कृष्णं वायुः क्षीणः, मञ्जूषायां च संस्कृतम् ।
घर्षणं मे दहयत्याशु रसवत्यां वसाम्यहम् ।।

अग्निपेटिका

३. एकचक्षुर्न काकोऽयं बिलमिच्छन्न पन्नगः।
क्षीयते वर्धते चैव, न समुद्रो न चन्द्रमाः।

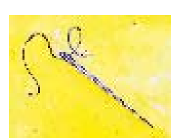

सूचिका

४. सुप्तोऽपि नेत्रे न निमीलयामि, जलस्य मध्ये निवसामि नित्यम्।
स्वजातिजीवा मम भोजनानि, वदन्तु मान्याः ! मम नामधेयम्।।

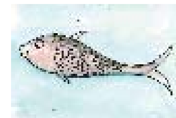

मत्स्यः

५. यानस्याङ्गं हरेः शस्त्रं चिह्नं भारतभूयते।
चलन्तं वर्तुलाकारं, यो जानाति स पण्डितः।।

मयूरः

६. मेघश्यामोऽस्मि नो कृष्णो, महाकायो न पर्वतः।
बलिष्ठोऽस्मि भीमोऽस्मि, कोऽस्म्यहं नासिकाकरः।।

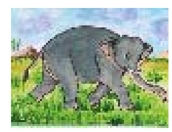

गजः

२. आगच्छत, क्रीडामः

* शिक्षकः कर्गद-चिटिकासु विविधानां वस्तूनां जन्तूनां फलानां पुष्पाणां वा नामानि लिखित्वा स्वपार्श्वे गोपयित्वा स्थापयेत्।

छात्राः मण्डले उपविशेयुः ।

सर्वप्रथमं शिक्षकः छात्रान् सूचयेत् - अहम् एतासु चिटिकासु एकाम् एकां चिटिकां स्वीकरिष्यामि चिटिकायां कस्यापि वस्तुनः जन्तोः फलस्य, पुष्पस्य वा नाम लिखितम् अस्ति । यूयम् कल्पनां कृत्वा वदत यत् तत्र किं लिखितम् अस्ति ।'' छात्राः कल्पनां कृत्वा अनेकानि नामानि वदिष्यन्ति । यदि कोऽपि छात्रः चिटिकायां लिखितं नाम वदति, तर्हि तस्मै वर्धापनानि दातव्यानि ।

यदि कोऽपि छात्रः चिटिकायां लिखितं नाम वक्तुं न शक्नुयात्, तर्हि शिक्षकः छात्रेभ्यः सङ्केतं करोति । सङ्केतरूपेण शिक्षकः तस्य वस्तुनः विशेषताः वदेत्, यस्य नाम चिटिकायां लिखितम् अस्ति । यथा अत्र खगस्य नाम अस्ति।

छात्राः सङ्केतं प्राप्य पुनः प्रयासं करिष्यन्ति । यदि विशेषताः श्रुत्वा अपि छात्राः नामकथने असमर्थाः भवन्ति, तर्हि शिक्षकः नाम्नः प्रथमाक्षरं वदेत् । प्रथमाक्षरं ज्ञात्वा छात्राः पुनः प्रयासं करिष्यन्ति, अपेक्षितं नाम वदिष्यन्ति एव । यथा तस्य शब्दस्य प्रथमाक्षरं ककारः अस्ति। छात्राः पुनरपि उत्तरं वक्तुं प्रयत्नं करिष्यन्ति। उत्तरम् आगच्छेदेव अनागते शिक्षकः अन्ते उत्तरं वदेत।